

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΙ

Χαρούκι Μουρακάμι

Το μυθολογικό υπερπέραν

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΑΦΕΡΜΟΥ

Γράμματα από την Αμερική
ΜΑΝΟΣ ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ

Ο Τζορτζ Γκρος στο Βερολίνο
ΛΟΥΤΖ ΒΕΚΚΕΡ

Αναθεωρώντας τον Καβάφη
ΜΑΡΙΑ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ

Νίκαρχος, Παλλαδάς, Λουκιανός: επιγράμματα
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΛΑΣ

Μελανοχίτωνες σταυροφόροι στη Μεσόγειο

«Εθνική και ηθική αγωγή» του φασιστικού Νέου Κράτους και η κληρονομιά του¹

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ Ε. ΦΙΛΙΠΠΗ

«Si te preguntan quién eres
Responde con alta voz:
Hijo fiel soy de la Iglesia,
Soy ¡católico español!»²

«...Πανάγαθε μια μέρα ζηλευτή
στη δοξασιμένη μας Ελλάδα
Πατέρα έστειλες κι οδηγητή,
Με την δική σου την λαμπράδα...»³

«Queremos una España dueña
de sus destinos
Árbitro de sus propias empresas,
que se base a sí misma, es decir,
Que no esté esclavizada a los
Estados capitalistas judaicos»⁴

«Dio Patria. Ogni altro affetto,
ogni altro dovere vien dopo»⁵

Ένα κερύ για τον Πέτρο Κουτσιμπασάκο

Μυσιολογική συνέπεια της επιβολής και εδραίωσης του φασισμού στην Ιταλία, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920, ήταν η προοδευτική «ένιχση και επέκταση παραλλαγών της φασιστικής ιδεολογίας σε όλες σχεδόν τις χώρες του μεσογειακού Νότου» (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και, δευτερευόντως, Γαλλία)⁶. Ωστόσο, η ιστορική συγκυρία συνδέει, εμφανώς περισσότερο, την Ελλάδα με την Ισπανία, «καθώς αμφότερες βίωσαν τη “μετάβαση” από τον “προφασισμό” στο φασισμό»⁷. Στην παρούσα μελέτη, για συμβατικούς και πρακτικούς λόγους, αναφερόμαστε γενικά στο «φασισμό», παρ’ ότι συμφωνούμε με το διαχωρισμό ότι «καθαρά φασιστικό ήταν μόνο το μουσολινικό καθεστώς, ενώ ο φρανκισμός και η 4η Αυγούστου θεωρούνται περισσότερο “παραλλαγές του φασισμού” ή, έστω, “ακροδεξιά εθνικιστικά-ανταρχικά κινήματα”»⁸.

Κοινό σημείο αυτών των φασιστικών (ή ανταρχικών-εθνικιστικών) ακροδεξιών κομμάτων εξουσίας ήταν η «εθνική και ηθική αγωγή της νεολαίας (των νέων φασιστών-φαλαγγιτών), με στόχο την εθνική αναγέννηση». Η παιδαγωγική του φασισμού ισοδυναμούσε

(ισοδυναμεί) με άσκηση ταπεινοφροσύνης, με ακύρωση του ατόμου και της δημόσιας εκπαίδευσης του πολίτη⁹. Ο εθνικισμός, ο υπέρ πατρίδος θυσιαστικός ηρωισμός, το στρατιωτικό και αθλητικό πνεύμα, ο ανταρχισμός, συνιστούσαν τους βασικούς άξονες της φασιστικής εκπαίδευσης και προπαγάνδας, που από την Ιταλία διείσδυε προοδευτικά και στις χώρες που βρίσκονταν σε «προφασιστικό στάδιο». Επιπρόσθετα, η ιταλο-φασιστική εκπαίδευση είχε αποκτήσει σταδιακά σημαντική απήχηση στο εξωτερικό χάρη στη δράση του Ιταλικού Ινστιτούτου, των ιταλικών εκπαιδευτηρίων και των φασιστικών οργανώσεων και σωματείων (fascio), ενίοτε δε και των ιταλικών καθολικών ιεραποστολικών αποστολών, που είχαν αναπτύξει σημαντικό φιλανθρωπικό και εκπαιδευτικό έργο.¹⁰

Ξεσηκώνοντας το ιταλικό πρότυπο, και οι άλλες «προφασιστικές κυβερνήσεις» φάνεται να κατανοούσαν ότι η δημόσια εκπαίδευση δεν ήταν και ο πλέον κατάλληλος χώρος για ανοικτή προπαγάνδα (αν και επικρατεί εν πολλοίς το αντίθετο στερεότυπο), αλλά ο πλέον πρόσφορος χώρος προετοιμασίας προς μια προοδευτική αποδοχή (ή, έστω, σιωπηρή ανοχή) του φασιστικού κράτους από τη νεολαία. Οι αθλητικές-στρατιωτικές και άλλες δεξιότητες και τελετές, ως προς την έμπνευση, την οργάνωση και την εκτέλεσή τους, ήταν περισσότερο, δουλειά των φασιστικών οργανώσεων και σωματείων και λιγότερο των σχολείων και των εκπαιδευτικών. Βεβαίως, και στα σχολεία ακούγονταν τα φασιστικά ποιήματα και τραγούδια με τη σχεδόν πανομοιότυπη μουσική επένδυση που εκθείαζαν το καθεστώς, τους ηγέτες του και τους «στρατευμένους φασίστες» (όπως, «giovinetza», «caga al sol», «γιατί χαίρεται ο κόσμος», κ.λπ.). Αναμφισβήτητα, όμως, οι οργανώσεις συμπλήρωναν το σχολείο, αλλά δεν αναπλήρωναν την εκπαίδευση, η οποία, όπως και η τέχνη, εκ των πραγμάτων δεν είναι δυνατόν να χωρέσει ολόκληρη σε καλούπι. Ωστόσο, η κάθε είδους απόκλιση

από την εκπαιδευτική και καλλιτεχνική «ομοιομορφία» επέσει έναν ιδιότυπο «κοινωνικό στιγματισμό», που μπορούσε να δυσκολέψει αφάνταστα την καθημερινότητα των αντιφρονούντων.¹¹

Υποστηρίζουμε, δηλαδή, ότι η ένταξη στα σωματεία αυτά ήταν τόσο «υποχρεωτική» όσο «σιωπηρή και αναγκαστική» προϋπόθεση ήταν η αποδοχή του φασισμού. Το ιστορικό δεδομένο είναι συγκεκριμένο, αν και βεβαίως λαμβάνει κανείς υπ’ όψη ότι, παρά τον ηρωισμό των αντιφρονούντων, ο ολοκληρωτισμός, αφ’ ενός, δεν αφήνει περιθώρια απόκλισης και, αφ’ ετέρου, σε αντίστοιχες συνθήκες, τα όρια της ανθρώπινης αντίστασης δοκιμάζονται σκληρά. Ας μην παραβλέπεται, συνεπώς, το γεγονός ότι η διατροφή και η διασκέδαση που προσέφεραν οι φασιστικές οργανώσεις ήταν, ασφαλώς, ένας (λιγότερο ή περισσότερο δελεαστικός) επιπρόσθετος, πρακτικός παράγων ένταξης σε αυτές, δεδομένης της σκληρής οικονομικής συγκυρίας της δεκαετίας του 1930 και με υπαρκτές τις δυσκολίες επιβίωσης για πολλούς.

Ιταλικές και ελληνικές φασιστικές οργανώσεις είχαν τις επί μέρους διαβαθμίσεις τους, ενίοτε δε «συνεργάζονταν στενά και αναμειγνύονταν», αναπτύσσοντας «έντονη και σταθερή δράση» και τούτο παρά τον διαπιστωμένο «αντι-ιταλικό χαρακτήρα του ελληνικού εθνικισμού» λόγω των επεκτατικών-ιμπεριαλιστικών βλέψεων της Ιταλίας προς την Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή των συμφερόντων της.¹² Σε αντίθεση με τον ιταλικό φασισμό και, δευτερευόντως, τον φρανκισμό, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν είχε, ούτε μπορούσε άλλοτε, να θέσει ιμπεριαλιστικούς στόχους, ενώ ο Μεταξάς εξέφραζε στο «ημερολόγιο» που συνήθιζε να κρατά εν θερμό την ανησυχία πώς η Ελλάδα, των 6.204.684 τότε κατοίκων, θα αντιμετώπιζε, «αναπόφευκτα κάποια στιγμή», τον μεγάλο επιθετικό γείτονα, που κατείχε τότε τα Δωδεκάνησα.¹³

Παρά τη σχετική μεγέθυνσή της, η Ελλάδα «δεν αντλούσε περισσή δύναμη από την πληθυσμακή της

ανάπτυξη», και ο «δημογραφικός δυναμισμός» συνιστούσε βασικό στοιχείο του φασισμού τόσο στην Ιταλία όσο και στην Ισπανία. Ο Μουσολίνι προγραμματίζε μια χώρα εξήντα εκατομμυρίων Ιταλών, ο δε Φράνκο ζητούσε «περισσότερα παιδιά για το Θεό και την Ισπανία» και έθετε στόχο τα σαράντα εκατομμύρια Ισπανών – σε αμφότερες τις χώρες ο πληθυσμός αντιστοιχούσε σχεδόν στο ήμισυ αυτών των σχεδιασμών. Το «δημογραφικό ζήτημα σε συνδυασμό με την “καθαρότητα” του πληθυσμού», με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την εβραϊκή κοινότητα και, κατ’ επέκταση, με άλλα ζητήματα ηθικού-θρησκευτικού περιεχομένου αναδεικνύουν, εμμέσως ή άμεσως, κάποιες επιμέρους σοβαρές ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα στα τρία καθεστώτα που εδώ εξετάζονται, όπως ήταν π.χ. «η προπαγάνδα της “ευγονικής” και η «φρεμινιστική πολιτική του φασισμού»...

Ι Στο πλαίσιο της πολιτικής της δημογραφικής ανάπτυξης εντασσόταν και ο «προσεταιρισμός διά της πολιτογραφησέως του (πλειοψηφικού) ισπανόφωνου-σεφραδαϊκού εβραϊκού στοιχείου της Ν.Α Ευρώπης». Σε ό,τι αφορά τις ιταλικές παροικίες-κτήσεις και αποικίες στην ανατολική Μεσόγειο και στην Ελλάδα, ειδικότερα δε στη Θεσσαλονίκη (τότε αποκαλούμενη και «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων») υπήρχε η «οδηγία» του Μουσολίνι, ότι όσοι νέοι Ισπανοεβραίοι-Σεφραδίτες μαθήτευαν σε ιταλικά εκπαιδευτήρια να καταγράφονται ως Ιταλοί (πρόσφατα σχετικά, σε συγκινητική κοινή εκδήλωση της Ισραηλτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης και του Ιταλικού Ινστιτούτου της πόλης «απενεμήθησαν», τιμές ένεκεν, σε απογόνους των εκδιωγμένων 155 «διπλώματα της μνήμης», που βρέθηκαν, ανεπίδοτα, από το τότε ιταλικό γυμνάσιο «Umberto I»)¹⁴. Στην ενέργεια αυτή του Μουσολίνι, οι αντιδράσεις ήταν διαφορετικές. Η «επαναστατική κυβέρνηση του Μπούργος» έδειχνε να αδια-

φορεί για την «ιταλοποίηση των ελλήνων Σεφαρδίων», δεδομένου ότι το καθεστώς Φράνκο πήρε εξ αρχής αποστάσεις από την εθνικιστική προπαγάνδα περασμένων δεκαετιών για τους «δύσως πατρίδα Σεφαρδίτες», που τώρα θεωρούνταν «μάστιγα από παράνοια και δυναμικοί υποστηρικτές των ερυθρών».¹⁵ Για τους ίδιους λόγους η 4η Αυγούστου «υποπτευόταν» τους Εβραίους αφ' ενός μεν για τον πρωταγωνιστικό ρόλο κάποιων στον συνδικαλισμό, αφ' ετέρου δε για τη συστράτευση άλλων σε ιταλοφασιστικές οργανώσεις, που εργάζονταν ενάντια στα συμφέροντα της χώρας και αποσκοπούσαν στην εξασθένησή της. «Τούτων δοθέντων, η 4η Αυγούστου είχε κάθε λόγο να αισθάνεται εχθρικά απέναντι στα άλλα δύο καθεστώτα της αυτής ιδεολογίας».¹⁶

Το καθεστώς Μεταξά, όπως και λοιπές κυβερνήσεις που είχαν προηγηθεί από την αρχή εκείνης της δεκαετίας, περιορίστηκαν σε μια διακριτική παρακολούθηση των ιταλοφασιστικών οργανώσεων και σωματείων, πολλές από τις οποίες, όπως σημειώθηκε, συνεργάζονταν με τις αντίστοιχες ελληνικές, οι οποίες σιγά σιγά είχαν εξελιχθεί πλέον σε «κράτος εν κράτει» σε ό,τι αφορά τη σύγκρουση, την αντιπαράθεση και εν τέλει στην καταδίωξη των μη φασιστών και συνήθως θεωρούμενων, συλλήβδην, «άθεων ερυθρών». Ο χριστιανισμός, συνεπώς, όπως τον αντιλαμβάνονταν τα καθεστώτα αυτά, προϋπέθετε το «γένος-έθνος», εξ αυτού δε η ανασύσταση των πάλια ποτέ αυτοκρατοριών και η «αρχαιολατρεία» ήταν κοινά χαρακτηριστικά του μεσογειακού φασισμού: «Ισπανικότητα» (Hispanidad), «Ιταλικότητα» (Italianità), και, κατ'αντιστοιχία, «Ελληνισμός-Ελληνικότητα» βρέθηκαν στο επίκεντρο της φασιστικής προπαγάνδας στις τρεις χώρες.¹⁷ Για τη φασιστική προπαγάνδα, οι «μελανοχίτωνες σταυροφόροι του φασισμού» συμβόλιζαν τους καθαρδαίμους ευπατριδές χριστιανούς.

Μάλιστα, ο Φράνκο είχε προσαρμόσει δεξιοτεχνικά την ορολογία της προπαγάνδας του: αντί για «έθνος» (Nación) προέκρινε τους όρους Raza-Patria, και με τον όρο Cruzada (σταυροφορία) συμπληρωνόταν το «ιδεολογικό τρίπτυχο». Αυτή η προπαγάνδα της «καθαρής ράτσας» (διακριτό προ-φασιστικό «ιδεολόγημα», που είχε εμφανιστεί από το γύρισμα του αιώνα σε πολ-

Ήδη από την αρχή του Ισπανικού Εμφυλίου, η προπαγάνδα του Φράνκο διέδιδε και στο εξωτερικό τη φεμινιστική ιδεολογία της. Η γυναίκα ήταν ο στυλοβάτης του φρανκισμού (που φυσικά...ήταν παντρεμένος και καλός οικογενειάρχης). Η γυναίκα του φρανκισμού ήταν σπάνια η μάνα της «καθαρότητας του αίματος και της φυλής» (limpieza de sangre) και η «αδελφή νοσοκόμα» της Κοινωνικής Πρόνοιας (Auxilio Social). Ως γυναίκα, μάνα και αδελφή, η κάθε Ισπανίδα ήταν στρατευμένη να κατασπαράσσει το «δράκο της πείνας», και να πολεμήσει για μια καλύτερη Ισπανία.

λές χώρες, Γερμανία, Γαλλία κ.λπ.) αποσκοπούσε, εκτός των άλλων, να ισχυροποιήσει τον «συγκεντρωτισμό του εθνικού κράτους» από τις διασπαστικές βλέψεις των διαφόρων «εθνικισμών» ή/και «θηρησκευτικών μειονοτήτων», δεν είχε το ίδιο ειδικό βάρος στα τρία φασιστικά κινήματα, ενίοτε δε τα έφερε σε αντιπαράθεση. Όπως μόλις είδαμε, αυτό συνέβη με τους Σεφαρδίτες, και παρ' ολίγον να συμβεί κάτι αντίστοιχο όταν η Χώρα των Βάσκων αποτέλεσε προς στιγμήν «εστία αντιδικίας» ανάμεσα στον Φράνκο και τον Μουσολίνι – και εδώ, πάλι, εξαιτίας της ιδιομορφίας του βασκικού εθνικισμού, το θρησκευτικό στοιχείο, «που προσδιοριζόταν και προσδιόριζε τον τοπικισμό και το χωριστικό κίνημα», είχε τη σημασία του.

Γι' αυτό, εξ άλλου, τους πρώτους που τιμώρησε ο Φράνκο όταν «κατέλαβε» τη Βασκική ήταν δεκατέσσερις επισκόπους, που είχαν ταχθεί υπέρ του αντίπαλου Λαϊκού Μετώπου, τους οποίους εκτέλεσε, ενώ φυλάκισε αρκετούς άλλους υπόπτους κληρικούς – περισσότερο από τον άπιστο, ο «ιερός πόλεμος» μισεί τον πιστό που δεν του είναι χρήσιμος κατά τη ρήση του γάλλου φιλοσόφου Jacques Maritain!¹⁸...

II

Ως προς το θρησκευτικό στοιχείο, όμως, τα τρία κινήματα διέφεραν, όπως ακριβώς διέφεραν και οι ηγήστες τους, τόσο από άποψη ιδιοσυγκρασίας όσο και ηλικιακά.¹⁹ Ήταν

φανερό δηλαδή ότι ο Μουσολίνι επιδίωκε στο εξωτερικό την αγαστή συνεργασία με το Βατικανό και προσάρμοσε τις απαιτήσεις του και την πολιτική του προς αυτή την κατεύθυνση. Δήλωνε πάντα άθεος, αρχικά ως «εθνικιστής σοσιαλιστής» και, έπειτα, ως «ηγέτης των επαναστατών της αντεπανάστασης». Οι συμφωνίες (του Λατερανού) με το Βατικανό, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, απέδειξαν όμως ότι, ο ίδιος προσωπικά, υπολόγιζε το Βατικανό και ότι, το κίνημά του, ο φασισμός, βέλτικα, «υπολόγιζε» την εκκλησία.²⁰

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, εκκλησία αποδείχθηκε «συνομιλήτης» της 4ης Αυγούστου. Ο Μεταξάς συνέδεε τον Ελληνισμό με την Ορθοδοξία, δήλωνε πως η θρησκεία είναι η βάση της εθνικής μας αναδημιουργίας» και καθέδρωσε τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών. Επιπρόσθετα, με αστυνομική διάταξη, είχε απαγορεύσει να «σατιρίζεται η θρησκεία» (και η διάταξη αφορούσε πρωτίστως τον έντυπο λόγο, τις εικαστικές τέχνες και τη μουσική). Κι αυτό, βέβαια, μέσο στο γενικότερο πνεύμα της «εποπτείας» (όπως οριζόταν τότε επισήμως η λογοκρισία), που επέβαλαν σε κάθε μορφή έκφρασης τα καθεστώτα που εδώ εξετάζουμε, και αξίζει να τονιστεί η σύμπτωση: στην περίπτωση της Ελλάδας η λογοκρισία επιβλήθηκε αμέσως μετά την έκρηξη του ισπανικού εμφυλίου.²¹

Αναμφισβήτητα, όμως, ο Φράνκο αναδείχθηκε στον πρώτο σταυροφόρο της ηθικής. Και τούτο διότι για τον ισπανό δικτάτορα, η σταυροφορία ήταν, ταυτόχρονα και πρωτίτως, πολιτική και θρησκευτική. Η ιδεολογία της «εθνικής Ισπανίας» παρέπεμπε σε («ιεροεξεταστικού τύπου») καταδικαστικές μεθόδους άλλων εποχών εναντίον των άπιστων μη χριστιανών. Το «δημόσιο μυστήριο της μαζικής βάφτισης των ορφανών «ερυθροπαίδων» ήταν συχνό φαινόμενο στην περιοχή της εθνικιστικής Ισπανίας κατά τον εμφύλιο, αλλά και στα πρώτα χρόνια του φρανκισμού. Να πως το είχε πει ο αρχιεπίσκοπος του Τολέδου, Γκομά: «δεν γίνεται εμφύλιος, είναι ο αγώνας των άθεων εναντίον του καθολικισμού». Πάνω σε μια ίδια φράση, ο Φράνκο έφτιαξε αναδρομικά «το νόμο (της παραδειγματικής τιμωρίας, εννοείται) για τις πολιτικές ευθύνες των άθεων ερυθρών» με τη συνδρομή και της εκκλησίας. Εξ άλλου, από

το 1940 και εφεξής η Φάλαγγα (Falange, δηλαδή το μόνο επίσημο κόμμα του φρανκισμού) υπήρξε ο στυλοβάτης του καθεστώτος και του καθολικισμού στην Ισπανία έως και το θάνατο του δικτάτορα (1975)²²...

Υπ' αυτούς τους «ακραίους ιεροεξεταστικούς όρους», το πιο αντικομμουνιστικό αλλά και αντιβραβικό συνάμα από τα τρία καθεστώτα ήταν εκείνο του Φράνκο και οι ιστορικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί λόγοι αυτής της επιλογής είναι λίγο-πολύ γνωστοί.²³ Προς επίρρωση αυτής της άποψης μάλιστα, πρόσφατα αποδέχθηκε «η παθητική στάση της κυβέρνησης Φράνκο στο ζήτημα της εξάιτησης των Σεφαρδιτών της Ελλάδας από την "Τελική Λύση" κατά το Ολοκαύτωμα».²⁴

III

Αυτό το φορτισμένο θρησκευτικό στοιχείο, το οποίο διέκρινε την ισπανική εκδοχή του φασισμού, προσέδιδε παρ' όλα αυτά ιδιαιτερότητα και στο «φεμινισμό του φρανκισμού». Η «Νέα Ισπανίδα Γυναίκα» διαπαιδαγωγούνταν πάνω σε ένα διπλό πρότυπο: αφ' ενός, της βασιλισσας Ισαβέλλας της Καθολικής (η οποία μετά του συζύγου της Φερδινάνδου εξεδίωξαν, το 1492, τους «Εβραίους άπιστους» και έθεσαν τα θεμέλια του σύγχρονου ενιαίου κράτους), αφ' ετέρου της άλλης «μεγάλης Ισπανίδας», της Αγίας Τερέζας (ενώ είχε αποσιωπηθεί εντέχνως ότι επρόκειτο για μια πρόην Εβραία)²⁵. Αντίστοιχο πρότυπο «χριστιανικού φεμινισμού» δεν φαίνεται να καλλιέργησαν σε ανάλογο βαθμό τα άλλα δύο καθεστώτα. Ο «λατινικός φεμινισμός» του ιταλικού φασισμού ασφαλώς ήταν σαφώς πιο μετριοπαθής, αφού επί φασισμού η μόδα εξελίχθηκε σε μια ελπιδοφόρα βιομηχανία για την Ιταλία, έστω και αν το μακιγιάζ των γυναικών σχεδόν απαγορευόταν ακόμα και στις πασαρέλες. Επιπλέον, ο Μουσολίνι είχε αποδεχτεί κάποιες από τις «συγκρατημένες» μεταρρυθμίσεις που είχαν προτείνει σημαντικές μορφές του ιταλικού γυναικείου κινήματος, όπως η Όλγα Μοντιλιάνι και η Μαρία Μοντεσόρι (π.χ. τη θεομοθέτηση ενός φορέα υποστήριξης για τη γυναίκα και το παιδί, κάποιες από τις κατευθύνσεις του οποίου προσπάθησε παράλληλα να υιοθετήσει και ο φραν-

κισμός με τον δικό του αντίστοιχο φορέα).²⁶

Σε κάθε περίπτωση, περισσότερο ή λιγότερο μετριοπαθής, ο «φεμινισμός του μεσογειακού φασισμού» επέβαλε το πλαίσιο κοινωνικής συμπεριφοράς των γυναικών και τους κανόνες της θηλυκότητας, της σεξουαλικότητας, της εμφάνισης και της ευπρέπειας που έπρεπε να διέπουν τη «Νέα Γυναίκα». Πρώτος προορισμός της γυναίκας ήταν, λοιπόν, η μητρότητα, ως βασικός παράγοντας σταθερότητας του κοινωνικού ιστού και ως μέσο για την πραγμάτωση της δημογραφικής αύξησης. Μητρότητα σήμαινε «περιορισμό στην εστία», δηλαδή «αυτοθυσία», και συμμετοχή στα προγράμματα κατάρτισης και προσφοράς του «κοινωνικού εθελοντισμού». Εξ «πολύτιμο είδος εφαρμογής της εθνογονικής», η γυναίκα-μητέρα είχε έτσι αποκτήσει «υποχρεωτικά δικαιώματα», που δεν οδηγούσαν, ασφαλώς, σε καμία περαιτέρω χειραφέτησή της: «οι γυναίκες του φασισμού ήταν καρποφόρες, πραγματικές και δυναμικές μάνες, σε αντίθεση με τις "εκφυλισμένες ερυθρές"» και είχαν ένα ρόλο δικλίδας διασφάλισης της κοινωνικής ιεραρχίας, καθώς ήταν «υποταγμένες» στους άντρες τους (όπως και εκείνοι ήταν με τη σειρά τους υποταγμένοι «άνωθεν» στον Μουσολίνι-Ντούτσε, τον Φράνκο-Καουντίγιο και τον Μεταξά-Πατέρα) και αποκλεισμένες από τον πολιτικό στίβο, εκτός από τη μικρή ελίτ των επώνυμων μορφωμένων-στρατευμένων φασιστριών²⁷.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής πρόνοιας του φασισμού δημιουργήθηκαν, και στις τρεις χώρες που μας απασχολούν εδώ, σχολεία και εκπαιδευτήρια, οικοτροφεία, μαιευτήρια, γυναικείοι σύλλογοι και φορείς για τη γυναίκα, το παιδί, τη μητρότητα κ.λπ. Ο φασισμός προπαγάνδισε κατάλληλα τα «προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας» που εφάρμοζε και που βασιζόνταν σε αντίστοιχα «ναζιστικά πρότυπα (Volkswohlfahrt): ο Μουσολίνι το πρόγραμμα Μετά την Εργασία (Dopo Lavoro), ο Φράνκο την Κοινωνική Αλληλοβοήθεια (Auxilio Social), ο Μεταξάς τον εθελοντισμό της EON. Αυτό εξ άλλου ήταν το πνεύμα «εθνικοσυνδικαλισμού» και άπαντες φρόντιζαν να τονίσουν τη χαρά της συμμετοχής σε αυτή την προσπάθεια (π.χ. κατά την προπαγάνδα η ισπανική πρόνοια ήταν «το χαμόγελο της Φάλαγγας»).

Επιπρόσθετα, ο Φράνκο παρομοίαζε την κοινωνική πολιτική του ως μια «επαναστατική οφειλή κοινωνικής δικαιοσύνης εκ μέρους της Φάλαγγας», δηλαδή ως μορφή αντιπαράθεσης με τον μαρξισμό, και ως εκ τούτου την αντιδιέσπελλε από τη χριστιανική αγαθοεργία, αν και βεβαίως βασιζόταν και σε αυτήν.

Από το 1937, ο «καουντίγιο» είχε θεσμοθετήσει τη «στρατολόγηση των γυναικών», αφού όλες οι γυναίκες από 17 έως 35 ετών υπηρετούσαν υποχρεωτικά επί εξάμηνο στην «Κοινωνική Αλληλοβοήθεια/Πρόνοια» (Auxilio Social). Εξ άλλου, σε ό,τι αφορούσε τις «στρατευμένες εθελόντριες της πρόνοιας», η βασική εκπαίδευση και υπηρεσία τους συνιστούσε απαραίτητη προϋπόθεση για ενδεχόμενη περαιτέρω ανώτερη μόρφωση και επαγγελματική διάκριση της γυναίκας στο συγκεκριμένο πάντα πεδίο δράσης, που σχετιζόταν πρωτίστως με την κοινωνική προσφορά (νοσοκόμες, μαίες, γραμματείς κ.λπ.). Κατά τα άλλα, ο φασισμός δεν φαίνεται να στήριζε με ενθουσιασμό άλλου είδους επαγγελματική ανέλιξη της γυναίκας, αν εξαίρεσει κανείς (στην Ιταλία κυρίως) το χώρο του θεάτρου και του κινηματογράφου, όπου οι καλύτεριχίδες είχαν ευκαιρίες διάκρισης...²⁸

Αλλά το βέβαιο είναι ότι, μέσω των φορέων της κοινωνικής πρόνοιας, οι γυναίκες αποκτούσαν ρόλο και λόγο στα πολιτικά πράγματα. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες της ισπανικής «Κοινωνικής Πρόνοιας» είχαν διπλό ρόλο: «αφ' ενός, είχαν εξ' ορισμού αναλάβει σημαντικό μέρος στο έργο της επανένταξης στο εθνικό κράτος των ορφανών "κόκκινων γιων", αλλά και κάθε άλλο εγκαταλειμμένου ή φτωχού παιδιού εξ αιτίας του πολέμου και της επανάστασης», αφ' ετέρου «συμμετείχαν στη διάπλυσή τους στις αξίες του Νέου Κράτους μέσω τη μύησης στην κουλτούρα της "εθνικής πειθαρχίας"». Έτσι, στο πλαίσιο της Κοινωνικής Πρόνοιας, προέκυψαν οι ισπανικές «παιδουπόλες», θεσμός τον οποίο, ως προς τη φιλοσοφία και την οργάνωση, «αντέγραψε» και εφάρμοσε αργότερα (κατά και μετά το τέλος του δικού μας εμφυλίου) η «πρώτη μητέρα», η βασιλίσσα Φρειδερίκη, με τον περιώνυμο Έρναντο της (1947-1967), που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις για τις ατασθαλίες του (αντίστοιχο

φαινόμενο δεν παρατηρήθηκε πάντως στην ισπανική περίπτωση).

Δεν είναι στις προθέσεις της παρούσας μελέτης να επεκταθεί στο θέμα των «παιδουπόλεων» (και στις εμφύλιες συνθήκες παιδοφυλάγματος-παιδομαζώματος σε Ισπανία και Ελλάδα), που αφ' ενός διερηνύναται τελευταία, εκατέρωθεν, από την ιστοριογραφία (Ανχела Θεονάρο, Λουκιανός Χασιώτης, Νίκος Καραγιαννακίδης),²⁹ αφ' ετέρου έχει δώσει, αντιστοχώς, τροφή στη μυθοπλασία. Πληθαίνουν τα τελευταία χρόνια οι μυθιστορηματικές-αυτοβιογραφικές μαρτυρίες για τις «πόλες παιδιών», ενώ έχουν γίνει γι' αυτές ντοκιμαντέρ, κόμικς (είναι διεθνώς γνωστός στους φίλους του είδους ο σπουδαίος Κάρολος Χιμένεθ), ενώ έμμεσες αναφορές βρίσκει κανείς και σε γνωστά κινηματογραφικά έργα³⁰. Ύστερα από χρόνια υποχρεωτικών σιωπής κι επίλεκτικής ή αμύχανης «λήθης», που είχαν επιβάλει οι ανάγκες της πρώτης μεταπολίτευσης, οι «πολαρόντ» της ιστοριογραφίας και της μυθιστορίας «γύρισαν» πίσω τη συλλογική και ατομική ιστορική μνήμη, ενίοτε δε εν μέσω και σφοδρών αντιπαράθεσεων «για μια Ελένη»³¹. Αυτό το γύρισμα από το Μεσοπόλεμο στην εποχή του «μεταπολέμου-ψυχρού πολέμου» έβρισκε, λοιπόν, τον ολοκληρωτικό φρανκισμό και την αντιδραστική ελληνική εθνικοπροσέυνη, αμφότερα στρατηγικά καθεστώτα για τον αμερικανικό παράγοντα, να συνεχίζουν, υπό νέες συνθήκες και όρους, τη «σταυροφορία τους εναντίον των άθεων ερυθρών και του κομμουνιστικού παραπετάσματος»³²...

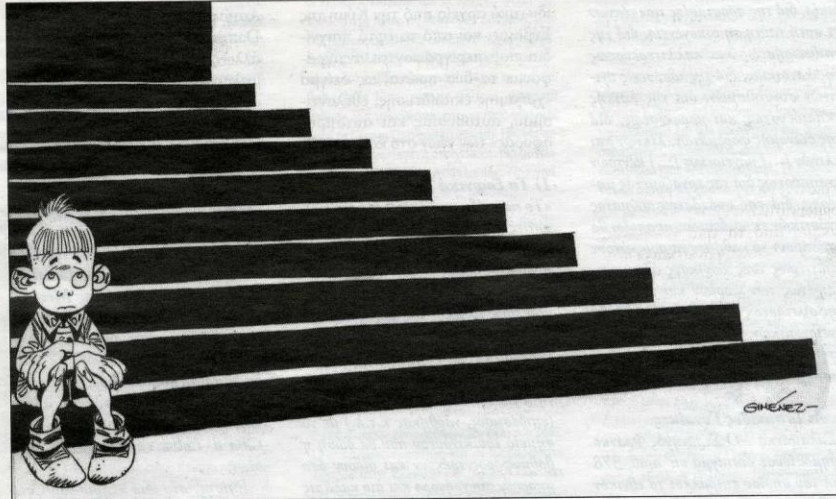
IV

Οι «συμμετρίες» συνήθως προκύπτουν από τις επί μέρους διαφορές και, ως εκ τούτου, ο ιστορικός οφείλει να εντοπίζει τις συμπτώσεις, ακόμα κι όταν οι συγκρίσεις δεν είναι οι απολύτως ενδεικτικές: αν, δηλαδή, ο Φράνκο εκμεταλλεύτηκε όσο ήταν δυνατό την (περισσότερο ή λιγότερο «υποχρεωτική») αυτοθυσία των Ισπανιδών, αρχικά για να νικήσει και αργότερα για να επιβάλει το καθεστώτος του, στην Ελλάδα υπάρχουν ενδείξεις ότι με την υποχρεωτική θητεία στην EON οι πιο προικισμένοι σπουδάζαν με τον τρόπο τους τη συμμετοχή και την αλληλεγγύη, και έτσι αργότερα, κατά τον πόλεμο

του 1940, χιλιάδες Ελληνίδες, τώρα πολλές μέσα από την ΕΠΟΝ, αναδείκνυαν ελεύθερα κι έμπρακτα αυτά τα στοιχεία με ηρωική αυτοθυσία³³ – είναι έτσι: η Ελληνίδα δεν έπλεξε μόνο τη φανέλα και την κάλτσα του στρατιώτη, ήταν η ίδια, πραγματικά και μεταφορικά, στρατιώτης, νοσοκόμος, μεταφορέας, μάνα, αδελφή και γυναίκα. Τα Ελληνικά Κινηματογραφικά Επίκαιρα απαθανάτισαν την αυτοθυσία των Ελληνίδων (στην οπισθοφυλακή και στην πρώτη γραμμή) και θα τολμήσουμε να υποστηρίξουμε ότι, στα πρώτα της βήματα, η προπαγάνδα των αντίστοιχων τότε Ισπανικών Επικαιρών (Noticiarios-Documentales, No-Do) του Φράνκο θέλησε να συμβολίσει το θρίαμβο της «εθνικής Ισπανίας» με μια γυναικεία μορφή, τη μορφή της ισπανίδας μάνας, όπως ακριβώς και το ελληνικό έπος του 1940-41 είχε αρχίσει να περνά στο συλλογικό υποσυνείδητο και με τη μορφή μαυροφορεμένης γυναικίας-μάνας που πλέκει για τα στρατευμένα παιδιά ή μεταφέρει εφόδια μέσα από τα χιονισμένα βουνά.³⁴ Για τον ίδιο λόγο, εξ άλλου, η Φρειδερίκη «είχε χρισθεί» επικεφαλής της «Φανέλας του στρατιώτη»...

Ολοκληρώνοντας, οφείλουμε να τεκμηριώσουμε και πρωτογενώς όσα στοιχεία προσκομίσουμε ανωτέρω. Τα έγγραφα που έφεραν τη σφραγίδα «της διπλωματικής εκπροσώπησης της εθνικής κυβέρνησης των κινηματιών του Μπούργος στην Αθήνα» μιλούν μόνο τους. Ακολουθώς παρουσιάζουμε αποσπάσματα με «Οδηγίες για Παιχνίδια Α' Βοηθειών της ΕΟΝ Θηλέων» από ιδιωτικό αρχείο και, τέλος, τη μαρτυρία Ελληνο-ιταλίδα, που ήταν μαθήτρια σε ελληνικό και ιταλικό σχολείο κατά τη δεκαετία του 1930.

Ανθολογούμε, πρώτα, τρία ενδεικτικά κείμενα από τα δίγλωσσα (ελληνικά-γαλλικά) *Δελτία Προπαγάνδας του Φράνκο στην Ελλάδα*, που εκδίδονταν με τη φροντίδα του τότε διπλωματικού πράκτορα και μετέπειτα προξένου και πρόσηβη Σεμπασιάν ντε Ρομέρο Ραντιγάλες.³⁵ Τα αντλούμε από το πολύτιμο αρχείο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ).³⁶ Το πρώτο κείμενο επιλέχθηκε διότι, κατά πώς υπονοούν άλλοι οι συντάκτες του, δίνει το στίγμα του «υπερ Πίστεως και Πατρίδος απελευθερωτικού αγώνος των ισπανών πατριωτών,

Οι παιδουπόλες προέκυψαν ως αναγκαία προϋπόθεση κατά τη διάρκεια των δύο εμφυλίων σε Ελλάδα και Ισπανία για τη φιλοξενία και την εκπαίδευση των «ορφανών και εγκαταλελειμμένων ερυθρόπαιδων» και συνιστούν τη «παιδαγωγική κληρονομιά» του φασισμού στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου. Η λογοτεχνία ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέμα. Εκτός από τον Πέτρο Κουτσιαμπασάκο και το πρόσφατο βιβλίο του Πόλη Παιδιών, με το θέμα έχουν καταπιαστεί και άλλοι λογοτέχνες (Ατζακάς, Μπούτος, Σκρούμπελος, Πολιτοπούλου), ενώ στην Ισπανία ένα αντίστοιχο κόμικς του Κάρλος Χιμένθ (*Paracuellos*) αποτέλεσε εκδοτική επιτυχία.

οι οποίοι αγωνίζονται και μαρτυρούν όπως οι πρώτοι χριστιανοί εναντίον του χριστιανικού διαγωγού εις Ισπανία». Το δεύτερο κείμενο επιλέχθηκε διότι είναι ένα ιστορικό ντοκουμέντο για τη στιγμή της ίδρυσης του Κοινωνικής Πρόνοιας του Φράνκο και ταυτόχρονα συνιστά μια «ανταπάντηση της Εθνικής Ισπανίας σε θέματα παιδείας και πρόνοιας απέναντι στο έργο των “Εκπαιδευτικών Αποστολών” της ερυθράς Ισπανίας». ³⁷ Τέλος, το τρίτο κείμενο είναι ένα «ιδιότυπο περί φασιστικού φεμινισμού». Ασφαλώς, τα κείμενα αυτά, όπως και αντίστοιχα άλλα, έβρισκαν απήχηση στους ηγετικούς κύκλους της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, καθώς αποτέλεσαν αργότερα «κληροδότημα» για το μετεμφυλιακό κράτος, όπως έχει επισημανθεί σε άλλη ευκαιρία.³⁸

1. Στανφορσία εναντίον κομμουνισμού³⁹

«[...] Η υπό των κομμουνιστών κατεχόμενη Ισπανία είναι πραγματική κόλασις: Δολοφονία, εκβιασμοί, εμπρησμοί, κλοπαι, και εγκλήματα τα οποία προκαλούν την φρίκην, διαπράττονται συνεχώς προ των οφθαλμών των αρχών. Εν ω τουναντίον εις την Εθνικιστικήν Ισπανίαν βασιλεύει απόλυτος τάξις. Εις την Μάλαγαν και εις τας λοιπάς πόλεις τας οποίας κατείκον οι ερυθροί, η ζωή ήτο ανηφόρος, μόλις όμως εισήλθον τα εθνικά στρατεύματα, επανήλθε και ο σεβασμός προς την ζωήν, την τιμήν και την ιδιοκτησίαν. Κατά τον Μεσαίωνα η Ισπανία έσωσε την Ευρώπην συγκρατήσασα την “ημισέληρον” μετά της οποίας συνήψε οκτακοσίων ετών αγώνας. Η εθνικιστική Ισπανία με το αίμα της θα σώση εκ νέου την χριστιανικήν Ευρώπην, από τη βαρβαρότητα των μπολσεβίκων[...]

Η Ισπανία, η γη των μαρτύρων, των αγίων, των πολεμιστών και των κατακτητών, θα εξέλθη μεγαλειότερα εκ της τρομεράς ταύτης δοκιμασίας και, καθώς άλλοτε ο Θεός την είχε εκλέξει διά να μεταδώση τα φώτα του Ευαγγελίου εις την Πατρίδα μας και εις ολόκληρον την Ισπανο-Αμερικανικήν ήπειρον, ελπίζομεν ότι και πάλιν θα την μεταχειρισθί διά να σκορπίση επί του κόσμου, πολύ συντόμως, νέας ακτίνας του αιωνίου φωτός του Ευαγγελίου, το οποίον αναζώογονησεν ολόκληρον την Ιστορία της...»

2. Το έργο της «Κοινωνικής Αλληλοβοήθειας» εν τη Απελευθερωτική Ισπανία

«[...] Προς πραγματοποίησιν των σχεδίων του Αρχιστρατήγου Φράνκο, όστις απ’ αυτής ταύτης της αρχής του Εθνικού Κινήματος είχε δηλώσει ότι ουδεμία ισπανική εστία πρέπει να στερηθή άρτον και φωτός, το νέον Κράτος ανέπτυξε προς τον σκοπόν τούτον αποτελεσματικήν δράσιν. Με-

ταξύ των διοργανωθέντων προς τον σκοπόν τούτον έργων της κοινωνικής περιθάλψεως, δέον ν’ αναφέρομεν τα εστιατόρια της “Κοινωνικής Αλληλοβοήθειας” τα οποία ιδρύθησαν εν Καστίλλια υπό της κυρίας Μερθένης Σανθ Μπακίλλερ, χήρας του Οησίου Ρεδόνδο, ενός εκ των μαρτύρων της Ισπανικής Φάλαγγος, και υπό άλλων συνεργατών, εμφορομένων υπό αισθημάτων ανταπαρνήσεως και αλτρουισμού. Το πρώτον δημόσιον εστιατόριον εγκαινιάσθη εις Βαγιαδολίθ την 3οην Οκτωβρίου 1936. Σήμερον μετά παρέλευσιν ενός έτους, υπάρχουν 711 τοιαύτα εστιατόρια. Προ ενός έτους, παρήχθη τροφή εις μόνον 100 πρόσωπα. Σήμερον ο αριθμός ούτος ανήλθεν εις 73.936. Τα 6.000 γεύματα τα οποία διένειμον καθ’ έκαστον μήνα του 1936, ανήλθον σήμερον εις 4.968.744. Πάντα ταύτα, επιτελεσθέντα εν καιρώ πολέμου, δύνανται να μας δώσουν μίαν ιδέαν περί των όσων είναι δυνατόν να επιτελεσθούν εν καιρώ ειρήνης. Συμφώνως προς μίαν εγκύκλιον των διευθυντών του κοινωνικού τούτου έργου, τα παιδιά εν καιρώ ειρήνης θα προστατεύονται προ της γεννησεώς των υπό των μητέρων των, χάρις εις τα ιδρυθησομένα κλινικά, εστιατόρια, ιδιαίτερα ενδιάπηματα διά τας εγκύτους και τα θηλαζούσας. Προσέτι τα μικρά θα προστατευθούν διά της συνεχής επιθεωρήσεως της εργασίας των γυναικών, διά της εργασίας εν τη

οικία, διά της προστασίας των τέκνων εν αυτή ταύτη τη οικογενεία, διά της επιβιωρήσεως και καλλιτερέσεως της κατοικίας, διά της ιδρύσεως γυναικινών συνιοκισμών, διά της λαϊκής εκπαιδεύσεως και μορφώσεως, διά της διανομής φορεμάτων, λίκνων και κλινών [...] μαγειρείων [...] κέντρων αναπαύσεως διά τας εργαζομένας μητέρας, διά της συντάσεως σώματος αγροτικών εκπαιδευτών, οι οποίοι θα αναλάβουν το καθήκον να μορφώνουν ιδιαιτέρως τους χωρικούς όλων ανεξαιρέτως των χωρίων και τέλος διά της συντάσεως ιδιαιτέρων υπηρεσιών υγειονομικών, αι οποιαί θα επισκέπτονται κατ' οίκον τας εν ανάγκη ευρισκομένας οικογενείας[...]

3. Αι Ισπανίδες Γυναίκες

«Σαλαμάνκα – Ο Στρατηγός Φράνκο εδημοσίευσε διάταγμα νη' αριθ. 378 διά του οποίου επιβάλλει το εθνικόν καθήκον εις τας ισπανίδας γυναίκας από ηλικίας 17 μέχρι 35 ετών, όπως και αύται εκπληρώσουσι την "κοινωνικήν υπηρεσίαν". Η υπηρεσία αύτη θα συνίσταται εις την εκπλήρωσιν των μηχανικών, διακεριριστικών ή τεχνικών υπηρεσιών ιδίων εις την λειτουργίαν και την βαρμυαίαν ανάπτυξιν των κοινωνικών έργων των συσταθέντων υπό των Εθνικών Επιτροπειών της Κοινωνικής Αλληλοβοηθείας της Ισπανικής Συντηρητικής Φάλαγγος.

Η κοινωνική Υπηρεσία των Ισπανίδων αποβλέπει την χρησιμοποίησιν των γυναικείων ικανοτήτων προς τον σκοπόν της ανακούφισεως των δοκιμασιών του σημερινού πολέμου και των μεταπολεμικών κοινωνικών δυστυχιών.

Η κοινωνική υπηρεσία θα θεωρηται εν τω μέλλοντι απαραίτητος διόσας θέλουν να καθέσουν δημοσίας θέσεις ή διακεριριστικά τολαίρια και ν' αποκτήσουν επαγγελματικά δικαιώματα. Η κοινωνική υπηρεσία θα διαρκή το ολιγότερον 6 μήνας. Πλην δύνανται όσαι το επιθυμούν να παραμείνουν εις την υπηρεσίαν ταύτη μέχρι τριών ετών οικί όμως περισσότερον. Επίσης θα δύνανται τμηματικώς να εκτελέσωσι την υπηρεσίαν των οικί όμως ολιγότερον του ενός μηνός.

Εξαιρούνται της υπηρεσίας ταύτης, αι γυναίκες, αι οποιαί έχουσι φυσικά ελαττώματα, αι έγγαμοι ή αι χήραι αι έχουσαι δύο ή και περισσότερα τέκνα προς συντήρησιν και όσαι απαισολογούνται ή νοσοκόμοι υπέρ των τραυματιών»

Ας περάσουμε τώρα στις «Οδηγίες παιχνιδιών Α' Βοηθειών για την ΕΟΝ Θηλέων». Πρόκειται για ένα κείμενο το οποίο εντοπίσαμε σε

ιδιωτικό αρχείο από την Κύμη της Εύβοιας, και από τα εφτά παιχνίδια που περιγράφονται αντιγράφουμε τα δύο πρώτα, ως δείγμα «χρήσιμης εκπαίδευσης, εθελοντισμού, αυτοθυσίας και αυτοπροσφοράς» των νέων στο καθεστώς⁴⁰.

1) Τα ξαφνικά δυστυχήματα

«Το παιχνίδι αυτό παίζεται κατά ενομοτίες και είναι κατάλληλον για την εξάσκηση των φαλαγγιστών στις πρώτες βοήθειες.

Δύο ενομοτίες της ομάδος πηγαίνουν προς το τέλος της ανλής περουνό διάφορες στάσεις παριστάοντας η κάθε μια χωριστά από ένα δυστύχημα. Οι άλλες δύο κρατώντας τα απαραίτητα για την παροχή των Α' Βοηθειών (επίδεσμοις, κάρθκας κ.τ.λ.) με το σημείο του κινδύνου που θα δώσει η βαθμοφόρος τρέχουν και δίδουν όσο μπορούν πιο γρήγορα και πιο καλά τις βοήθειες που χρειάζονται για τα δυστυχήματα που έχουν μπροστά τους. Κερδίζει η ενομοτία που έδωσε πιο γρήγορα και πιο καλά τις Α' Βοήθειες.

Μετά οι ενομοτίες αλλάζουν και το παιχνίδι εξακολουθεί.

Παραλλαγή παιχνιδιού. Η βαθμοφόρος ορίζει με την σειρά την κάθε ενομοτία να παραστήσει ένα δυστύχημα, π.χ., πυρκαγιά, πνιγμό, δάγκωμα λυσοσμένου σκύλου κ.τ.λ. Οι υπόλοιπες ενομοτίες στο σημείο του κινδύνου και θα δώσει η βαθμοφόρος αρχίζουν να γράφουν κάθε μία μόνη της τις Α' Βοήθειες που πρέπει να δοθούν στο δυστύχημα που τους παρουσιάστηκε.

Κερδίζει η ενομοτία που έγραψε τα περισσότερα και πιο σωστά πράγματα.

2) Δρόμος με εμπόδια

Το παιχνίδι παίζεται κατά ενομοτίας. Κάθε ενομοτία παίζεται σε ζευγάδι. Με σφύριγμα της αρχηγού μια Φαλαγγίστρια από κάθε ζεύγος αρχίζει να δέη ένα επίδεσμο και εν τω μεταξύ φώναζε η Αρχηγός: τελείωσε η επίθεσις. Εκείνη που της έδωσαν τον επίδεσμον τρέχει μικρό δρόμο με εμπόδια που έχει ορισθή από πριν και ξαναγυρίζει στην θέση της για να λύση τον επίδεσμο εκείνη που της τον έδωσε. Μετά αμέσως θα αλλάξη θέση και θα αναλάβη να κάνει την σύντηροφ της τον ίδιο επίδεσμο.

Η ενομοτία που θα τελειώσει πρώτη και θα δέση τους καλεπτερούς επιδέσμοις κερδίζει βαθμούς[...]

Και τέλος απομαγνητοφονούμε στοιχεία από τη συνέντευξη της κ.

Ασπασίας Κασομάτη-Δαμιανού (-Damiani)⁴¹, που είναι, εκτός των άλλων, ενδεικτικά ως προς τον συμπληρωματικό ρόλο που έπαιζαν οι φασιστικές οργανώσεις και τα σωματεία στην εκπαίδευση και την προπαγάνδα του φασισμού:

Τη δεκαετία του 1930 παρακολούθησα το ημιαγωγείο και το δημοτικό σχολείο στο ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Μεταξά-Νικολίτις, επί της οδού Ιουλιανού. Η κ. Μεταξά Νικολίτις ήταν η αδελφή της Λένας Μεταξά-Κρονηρά, της γνωστής θείας Λένας, που είχε και αυτή αντίστοιχο σχολείο. Παράλληλα, όμως, κι εγώ, όπως και τα αδελφία μου, σαν παιδιά Ιταλών, παρακολουθούσαμε μαθήματα γλώσσας και κουλτούρας στην Casa d' Italia, επί της οδού Πατησίων.

Επίσης, στο ίδιο κτήριο του Casa d' Italia (νυν Ιταλικό Ινστιτούτο) λειτουργούσε και το fascio, και ανάμεσα στα μαθήματα που διδασκόμαστε εκεί ήταν η ξιφασκία, το σκάκι, η ρυθμική γυμναστική, ελληνική και ιταλική, η μουσική, το τάβλι. Στο fascio βεβαίως ερχόντουσαν και παιδιά από το καθολικό δημοτικό ιταλικό σχολείο, τις Καλόγριες, όπως λέγαμε, που ήταν επί των οδών Παζών και Κεφαλληνίας (μυλάμε, δηλαδή, για την ευρύτερη περιοχή της σημερινής Κυψέλης). Το πρωί πηγαίναμε στο ελληνικό σχολείο, το απόγευμα στο fascio. Στα σχολεία που πήγαμε πέρα από τα διάφορα ομοίωμορφα τραγούδια που λέγαμε υποχρεωτικά για το Μεταξά («το μεγάλο Μεταξά μας ε για όλα ε για λα» ή το «γιατί χαιρέτα ο κόσμος και χαμογελάει πατέρα») ή το Μουσολίνι (per Benito Mussolini e a la o la ή το giovinezza), οι δάσκαλοι, κατά τη διάρκεια του μαθήματος, προσπαθούσαν να μη μας μιλούν για τα πολιτικά. Βέβαια, όλα τα ελληνικά σχολεία κάνανε την παράδοση την 4η Αυγούστου και άλλες επιδείξεις και συγκεντρώσεις κατήχησης. Το σχολείο μας μαζί με άλλα σχολεία συγκεντρώνονταν, με πρωτοβουλία της ΕΟΝ, στην περιοχή του Άγιου Λουκά, όπου ήταν ένα μεγάλο γυμνάσιο, και εκεί γίνονταν διάφορες δραστηριότητες που είχε επιβάλλει το καθεστώς, αλλά εγώ δεν πήγαμε, όπως και τα αδελφία μου, γιατί ο μπαμπάς μας είχε ζητήσει από τη διευθύντρια κ. Μεταξά Νικολίτις, να εξαιρεθούμε μιας και ήμασταν Ιταλοί (παρόμοια εξαίρεση δεν ξέρω αν θα ήταν δυνατή αν πήγαμε σε δημόσιο σχολείο). Με τα ιταλικά σχολεία πηγαίναμε στις Καλόγριες για επιδείξεις και συγκεντρώσεις, όπου ερχό-

ντουσαν και μέλη των fascio. Στα ιταλικά σχολεία τρώγαμε μέσα, ένα πρόγευμα, τις λέγαμε «παινότες», από το rape, το ψωμί στα ιταλικά, αλλά ήταν κάτι σαν κέικ, και ένα γεύμα με απαραίτητη τη μακαρονάδα. Τα μαγειρεία στο Casa d' Italia ήταν στο υπόγειο και εκεί έτρωγαν και τα μέλη των fasci, και μαζί τους πολλοί Έλληνες ομοϊδέετες τους. Μαγειρεύαν καλά, πάντως. Έλληνες και Ιταλοί φασίστες ήταν σικνά μαζί και τους θυμάμαι να τρώνε στα μαγειρεία του Ινστιτούτου. Τους θυμάμαι ληγες μέρες πριν την ιταλική επίθεση να τρώνε και πάνω στα τραπέζια χιαστή τις δύο σημαίες, την ελληνική και την ιταλική [...]. Επί Κατοχής (δηλαδή τη διετία 1941-43, τον προηγούμενο χρόνο λόγω της κήρυξης του πολέμου δεν μπορούσαμε να πάμε σχολείο), βρέθηκα μαθήτρια στο Regio Istituto Medio Italiano, ας πούμε αντίστοιχο στο δικό μας Σχο-λαρχείο), βρέθηκα μαθήτρια στο Regio Istituto Medio Italiano, ας πούμε αντίστοιχο στο δικό μας Σχο-λαρχείο τότε, αν και ήταν αυτό που λέμε «τεχνικό σχολείο» ή «εμπορική σχολή» και υπαγόταν στα «ιταλικά σχολεία του εξωτερικού» (Scuole Italiane all' estero), ενώ οι δύο αδερφές μου πήγαν στις Καλόγριες, στο ιταλικό σχολείο επί των οδών Παζών και Κεφαλληνίας. Και πήγαμε όλα τα αδελφία και σε ιταλικά σχολεία για να διευκολυνθεί η ζωή της οικογένειάς μας, για να γίνει πιο εύκολη η καθημερινότητα, καθώς ο πατέρας (που ήταν από τους γνωστός αντιφασιστές με αντιφασιστική δράση και είχε καταδικασθεί από το καθεστώς και στις δύο πατριδες του) τότε ήταν κρατούμενος των ιταλών φασιστών στο στρατόπεδο της Λάρισσας και καταδικασμένος σε θάνατο. [...] Έβγαλα εκεί δύο τάξεις, prima e seconda commerciale. Δηλαδή δεν κάναμε αρχαία, λατινικά κτλ., αλλά περισσότερο τεχνικά μαθήματα, όπως π.χ. στενογραφία, ιταλική και ελληνική. Βεβαίως κάναμε και ελληνικά, είχαμε διορισμένους δασκάλους ιταλούς και έλληνες. Όπως βεβαίως υπήρχαν και αρκετοί έλληνες μαθητές εκτός από τους Ιταλούς ή τους Ελληνο-ιταλούς. Και μετά το σχολείο, το απόγευμα πηγαίναμε και στο fascio... ■

⁴¹ Το παρόν συνιστά σύνθεση τριών ανακρινόμενων. Η πρώτη, που παρέμεινε ανεκδόκη, δόθηκε στο πλαίσιο διεθνούς δημορίδας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, χωρίς δημοσίευση πρακτικών, με θέμα Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα και Ισπανία σε Δημοκρατικά και Αυταρχικά Καθεστώτα: Misiones Pedagógicas, Δικτατορία του Φράνκο και του Μεταξά και η Κατοχή στην Ελλάδα, 19-20 Μαΐου 2008 (Αρχικός τίτλος ανακοίνωσης: «Ιταλοφασιστική παιδεία και

